

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Դավիթ Վ. Գասպարյան

ՀՀ ԳԱԱ պարամության ինստիտուտ, Հայաստան

Հայոց ցեղասպանությանը՝ սկսած 1915 թվականից՝ հենց Եղեռնի գոհ գրողներից, մինչև այսօր, հսկայական գեղարվեստական գրականություն է նվիրված: Գեղարվեստական գրականությունն ի սկզբանե պայքարել է ցեղասպանության դեմ՝ նախ և առաջ բացահայտելով դրա բուն էությունը, որը հայրենիքների, քաղաքակրթությունների, լեզուների, ազգությունների, մեծ հաշվով՝ մարդու և ամեն տեսակի մարդկայինի ոչնչացումն է:

Սույն հոդվածում նյութը ներկայացվում է երեք տեսանկյունից՝ նկատի ունենալով՝ ա. խորհրդային առաջին տասնամյակները, բ. ցեղասպանության հետևանքով հայրենիքից հեռացած և օտարագիր դարձած հայ գրողների վերադարձը իրենց արմատներին, գ. օտար՝ այս դեպքում թուրք գրողի դիրքորոշումը ներսից:

Բանալի բառեր՝ Ցեղասպանություն, Հայաստան, հայոց պատմություն, հայ գրականություն, հայ ժողովուրդ, մարդու ճակատագիր, փաստ, հիշողություն, հեղինակ, Եղիշեն Զարենց, Մայքլ Աոլեն, Փիթեր Բալաքյան, Քեմալ Յալչըն:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 02.11.2021: Ընդունվել է տպագրության՝ 10.05.2022:

The article was submitted on 02.11.2021 and accepted for publication on 10.05.2022.

Статья поступила 02.11.2021 и была принята к публикации 10.05.2022.

Ինչպես հղել՝ Դավիթ Վ. Գասպարյան, «Ցեղասպանության արտացոլումը գեղարվեստական գրականության մեջ», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 10, no. 1 (2022), 84-96:

How to cite: Davit V. Gasparyan, “Reflection of the Genocide in the Fiction,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 10, no. 1 (2022): 84-96.

Как сослаться: Давид В. Гаспарян, “Отображение Геноцида в художественной литературе,” *Цехаспанагитакан андес* 10, no. 1 (2022): 84-96.

Ներածություն

Հայոց ցեղասպանությունը 20-րդ դարասկզբի շատ գրողներ՝ Գրիգոր Զոհիրապ, Միամանթո, Դանիել Վարուժան, Ռուբեն Սևակ, Արտաշես Հարությունյան, Հովհաննես Թումանյան, Վահան Տերյան, Եղիշեն Զարենց և ուրիշներ, վերածում են գեղարվեստական գրականության: Հսկայական է այդ երկերի թիվը: Արևմտահայ գրողներից շատերը դառնում են Եղեռնի գոհ: Նրանց ավանդույթները շարունակող սփյուռքահայ գրականությունը տարիների ընթացքում գրական հնարավոր բոլոր ձևերով ստեղծում է հարուստ վաստակ, որի հիմքում միմիայն վավերական պատմություններ են: Համանման գործեր են ստեղծում նաև հենց Եղեռնի խորշակից հեռացած և օտարագիր դարձած բազմաթիվ հայ գրողներ:

Այս հսկայական նյութը կներկայացնենք երեք տեսանկյունից՝ նկատի ունենալով. ա. խորհրդային առաջին տասնամյակները,

բ. հայոց լեզվից հեռացած օտարազիր հայ գրողներին,
գ. թուրք գրողներից մի քանիսի դիրքորոշումը:

Ա. Խորհրդային առաջին տասնամյակներ

1915 թ. կամավորների ջոկատում *Չարենցը* հասնում է մինչև Վան, տեսնում Յեղասպանության արհավիրքները, վերադառնում ու գրում «Դանթեական առասպել» (1915-1916), «Վահագն» (1916), «Ազգային երազ» («Պոեմ երգիծական և ողբերգական») (1917) պոեմները, նույն ակունքից սերված այլևայլ բանաստեղծություններ: Ասելիքն ասում է, վերաբերմունքը ճշտում, բայց ցավը չի անցնում, և նա խորհրդային առաջին տարիներին գնում է սխրանքի ու ստեղծում «Երկիր Նայիրի» վեպը¹:

Վեպում ծննդավայր Կարսի նախատիպային կերպարներով, առօրյայով, կուսակցական գործիչների ճառերով ու խոստումներով հյուսում է 1914-1920 թթ. հայոց պատմությունը: Սկիզբն Առաջին համաշխարհային պատերազմն է՝ նոր սպասումներով, անգամ ոգևորությամբ, վերջը՝ Կարսի ամոթալի անկումը՝ կործանարար պարտությամբ: Չարենցն այս վեպը գրում է անմիջական տաք հետքերով: Այն տարիներին, երբ ինտերնացիոնալիզմի գաղափարներով տոգորված ԽՍՀՄ-ում պաշտոնապես արգելվում էր խոսել Յեղասպանության մասին, նա իրատեսորեն պատկերում է մոտակա անցյալը:

Իսկ նրանք, ովքեր փորձում են ետ նայել՝ Գուրգեն Մահարին, Վահան Թոթովենցը, Ակսել Բակունցը, հռչակվում են նացիոնալիստ և դատապարտվում կրկնակի արքորի կամ գնդակահարության: Գրական ճիշտ հայացքի համար նրանք կյանքով են հատուցում՝ Մահարին՝ «Մանկություն» և «Պատանեկություն» (1929-1930), Թոթովենցը՝ «Կյանքը հին հռովմեական ճանապարհի վրա» (1933) վիպակների, Բակունցը՝ «Ծիրանի փողը» (1933) պատմվածքի համար:

Նացիոնալիզմի մեղադրանքով քաղաքական հավածանքը շատերին էր ստիպում ոչ միայն լռել, այլև գրել անցյալը ուրացող գործեր, ինչպես Նայիրի Չարյանի «Խուճապ» (1922) բանաստեղծությունը՝ նվիրված ծննդավայր Խառակոնիս գյուղին, ինչպես Հրաչյա Քոչարի մեղադրանքը Խաչիկ Դաշտենցի հասցեին, ըստ որի՝ «Նացիոնալիստ տականքների հոգեորդին՝ Խաչիկ Դաշտենցը մեկն էր այն երիտասարդ գրողներից, որոնց վրա ոչ պատահական կերպով նացիոնալիստ գրչակները (սկստի ունի Չարենցին ու Բակունցին՝ Գ. Գ.) դրել են իրենց մատը: <...> Նա գովերգում է Արագածն ու Արարատը, որոնց սովերները դրոշ են երիտասարդ նացիոնալիստի համար»²: Այսպես էր, որովհետև Աթաթուրք-Լենին դաշինքն անցնում էր Հայաստանի սրտի միջով, այլ կերպ ասած՝ Եղեռնը շարունակվում էր:

Իսկ ինչ էին գրում հայ գրականագետները խորհրդայնացումից անմիջապես հետո, Չարենցի վեպի ստեղծման օրերին: Գրում էին. «Բուրժուական և մանր բուրժուական գրականության բնորոշիչ հատկանիշը հենց ազգայնամոլությունն է որպես իշխող

1 Գրել է 1921-1924 թթ., 1922-1925 թթ. տպագրել «Նորք» հանդեսում, 1926 թ.՝ առանձին գրքով՝ Երևանում՝ հայերեն, Մոսկվայում՝ ռուսերեն:

2 Հրաչյա Քոչար, «Նացիոնալիստ տականքների հոգեորդին», *Գրական թերթ*, 10 մարտ 1937, թիվ 6:

աշխարհայացք: <...> Այդ մարտնչող նացիոնալիզմի կարկառուն դեմքերը գեղարվեստական գրականության մեջ Բաֆֆին է և Գամառ Քաթիպան»³:

Այս պայմաններում Չարենցի համար ամենևին հեշտ չէր ճշմարտությունն ասել մինչև վերջ, բայց գեղարվեստական վարպետության հնարավոր միջոցներով և հատկապես երգիծանքի շղարշով պարուրված՝ ասում է: Հիշենք վերջին տեսարանը, երբ Կարսի քաղաքագլուխ Մազուրի Համոյի թուրքերը կախում են Կարսի բերդում և գլխավերևում տախտակ փակցնում՝ այսպիսի գրությամբ՝ «Մ. Հ. Ա. Ն»⁴, որ նշանակում է՝ Մազուրի Համո արքա Նայիրի. այդպես՝ խաչված Քրիստոսի գլխավերևում էին տախտակի վրա գրել՝ «Հ. Ն. Ա. Հ», որ նշանակում է՝ Հիսուս Նազովրեցի արքա հրեից: Իբր ծաղրում էին, բայց ժամանակի մեջ ծաղրվածները նրանք էին, ովքեր չէին հավատում Քրիստոսի հավատի հաղթանակին և Մազուրի Համոյի հայրենասիրությանը: Այստեղ է իր հերոսին թեկուզև գրոտեսկով, բայց արժանիորեն ներկայացնելու գրողի վարպետությունը:

Եվ ահա Չարենցի վեպն ընդունվում է խանդավառությամբ, արժանանում հայերեն (1926, 1934) ու ռուսերեն (1926, 1933, 1935՝ երկու անգամ) մի քանի հրատարակության ու նպաստավոր գրախոսությունների: Այդպես, որովհետև տեսնում են վեպի արտաքին շերտը, այն, ինչ պետք էր ժամանակի համար՝ ազգային իդեալների ու հերոսների ծաղր, մինչդեռ խորքում ազգային ողբերգությունն էր, բոլշևիկների հրահրած դասավորությամբ պայմանավորված պարտության ամոթը:

Ո՞րն էր Չարենցին առաջնորդող բուն նպատակը: Նրա գերխնդիրը *մնացածը և մնացածին փրկելն էր*, Խորհրդային Հայաստանում մնացորդաց սերունդին հոգեբանորեն կյանքի կոչելը, որովհետև հայի պատմական ճակատագրի առջև ոչ միայն թուրքն էր, այլև ներքին քաղաքական փոփոխությանը՝ Առաջին Հանրապետությունից խորհրդային վարչակարգի անցմանը հոգեբանորեն հարմարվելու անհրաժեշտությունը: Եվ պատահական չէ, որ վեպի երկրորդ գլուխը սկսվում է դագաղի պատկերով: Գրում է. «Մրտի բռուն տրոփով սկսեցի գրել նայիրյան այդ քաղաքի պատմությունը, բայց հիմա, երբ ուզում եմ անցնել հետագա օրերին ու դեպքերին, պատկերել նրա օրերն ու վաստակները – դառն, ծանր մի մորմոք թանձրանում է սրտիս, ուտում է սիրտս»⁵:

Հաջորդում է այլասացությունն այն մասին, թե ինչպես մի անգամ տեսել է փողոցի մեջտեղով անձրևի ու ցեխաջրերի միջով գնացող գավառական վարժապետի կամ փոստ-հեռագրային ցրիչի արտաքինով մի մարդու, որ սիրած, հարազատ հանգուցյալի համար իրենից շատ ավելի ծանր ու մեծ մի դեղնավուն դագաղ է գլխին դրած տանելիս եղել: Հաջորդում է հեղինակի ողբերգական անդրադարձը. «Այդպես էլ ես, ընթերցող, ճիշտ այդ վարժապետի նման, – ո՞ր եմ գնում: Ինչո՞ւ եմ հպել, բայց ոչ թե ողնաշարիս, այլ գանգիս ուղեղին դագաղանման այն բեռը, երբ ուզում եմ տեղ հասցնեմ... ո՞ր: Եվ միթե այնտեղ, տքնությանս վերջում, որպես նվիրական սիրելի մի մեռել – չպիտի պատկերանա ինձ երկիրը Նայիրի, որին դամբանելու համար տանում եմ ահա ես խոհերիս տողաշար դագաղը – տանում եմ կամքիս հակառակ, որովհետև, այո, հար-

3 ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 8, գ. 216, թ. 41:

4 Եղիշե Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, հ. 5 (Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1966), 270:

5 Նույն տեղում, 77:

կավոր է տանել: Չէ՛ որ, այո՛ – թաղել է հարկավոր բոլոր մեռելներին, որքան էլ նրանք սիրելի ու հարազատ լինեն, չէ՛ որ, միննույն է, հակառակ դեպքում կքայքայվեն նորա գազրելի և անտարբայր, այնպես որ անգամ սիրահարը կզզվի պաշտելի աճյունից»⁶:

Սա պարտության ողբերգության գույժն է՝ նայիրյան հույզերի փուլումը, որից հետո դեռ պետք է ապրել և համակերպվել դառը իրականությանը. թանկ հարազատն այլևս չկա, մեռել է, և նրան պետք է հուղարկավորել: Հոգեբանորեն մահացու ծանր դժվարություններ հաղթահարելու ճանապարհով Չարենցը ձեռքը մեկնում է՝ ցավակցելու ապրողներին, բայց նաև նրանց աստարելու և գոնե այդքանով փրկելու մեծ հույսի վերջին տրորված հանգրվանը: Չմոռանանք՝ այդպես էր ավարտվում նաև «Դանթեական առասպել» պոեմը. ահա վերջին տողերը.

... Ու պետք է քայլել ու քայլել համառ՝
Ապրելու հսկա տենչը բեռ արած...⁷:

Խորհրդային գրաքննության գաղափարական արգելանքը Յեղասպանության գեղարվեստական պատկերման վրա մնում է մինչև 1950-ականների կեսերը: Դրանից հետո ճանապարհը բացվում է՝ ասպարեզ հանելով բազմաթիվ երկեր, որոնք գրվել էին նաև այդ մութ տարիներին և մնացել անտիպ: Այդպիսին է Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեական» պոեմը (սկսել է գրել դեռևս 1940 թվականից. տպագրվել է 1990-ին): Մյուսներից կառանձնացնեմ Պարույր Սևակի «Անլուելի զանգակատուն» (1959), «Եռաձայն պատարագ» (1969) պոեմները, Գուրգեն Մահարու «Այրվող այգետաններ» (1966) և Խաչիկ Դաշտենցի «Ռանչպարների կանչը» (1979) վիպասերը, Մուշեղ Գալշոյանի «Մարութա սարի ամպերը» (1980) պատմվածաշարը: Սփյուռքում ստեղծված բազմաթիվ գործերից հիշատակության արժանի են Շահան Շահնուրի «Նահանջը առանց երգի» (Փարիզ, 1929), Կոստան Զարյանի «Նավը լեռան վրա» (Բոստոն, 1943) վեպերը և վերջինիս «Տարագումի հարսը» (Բոստոն, 1930) պոեմը:

Բ. Հայոց լեզվից հեռացած օտարազիր հայ գրողներ

Յեղասպանությունն իրենով էր թելադրում հայության առանձին բեկորների հեռացումն ու աստիճանական ուժացումը, որոնք պայմանավորում էին օտարացած գրողների առկայություն՝ լեզվով, միջավայրով. նրանք ստեղծում էին իրենց յուրահատուկ գրականությունը: Այս գրողներին հիշատակենք իրենց հիմնական գործերով՝ Վիլյամ Մարոյան («Հայը և հայը», «Մարդկային կատակերգություն», «Յոթանասուն հազար ասորի», «Սպիտակ ձիու ամառը» և բազմաթիվ այլ պատմվածքներ), Լևոն-Չավեն Սյուրմելյան («Ձեզ եմ դիմում, տիկիներ և պարոններ»), Դավիթ Խրդյան («Ճանապարհ տնից»), Փիթեր Սուրյան («Սպասումի մեկ դար», «Դարպաս»), Փիթեր Նաչարյան («Վերջին հայը»), Նենսի Գրիգորյան («Ջաբել»), Վահե Քաչա («Մի դաշույն այս պարտեզի մեջ»), Աշոտ Մալաքյան – Անրի Վերնոյ («Մայրիկ»), Դայանա

6 Նույն տեղում, 78-79:

7 Եղիշե Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, հ. 2 (Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1963), 36:

Տեր-Հովհաննիսյան (բանաստեղծություններ), Մերջրի Հուսեփյան (պատմվածքներ, «Զնյոտնիայի դեպքը» հետազոտություն), Մայքլ Առլեն Կրոսեր («Դեպի Արարատ»), Փիթեր Բալաքյան («Ճակատագրի սև շունը»), Մարի-Աստուանետ Վարդենի Արգումանյան («Աստվածամոր նրբանցքը»), Մարսելա Փոլեյն-Վարտնարյան («Աշխարհի եզրը»), Սևդա Սևան («Ռոդոստո, Ռոդոստո»), Վարուժան Ոսկանյան («Շշուկների մատյան»), Քրիս Բոհջայան («Ավագի ամբողջի աղջիկները»), Մելինե Թուման («Եղել է, չի եղել»), Մարգարեթ Աճեմյան («Թակոց դռանը»), Մարկ Մուսոյան («Ժանդարմը») և ուրիշներ: Ավելացնենք նաև Զարեհ Սուրյանին, որն արժանացել է Սարոյանի գնահատությանը: Այս ամբողջից կառանձնացնեմ անգլիագիր երկու հեղինակի՝ Մայքլ Առլեն Կրոսերին և Փիթեր Բալաքյանին:

Մայքլ Առլեն Կրոսերը որդին է անգլիագիր արձակագիր *Մայքլ Առլենի* (ավագանի անունը՝ Տիգրան Գույումճյան (1897-1956)): Նա համաշխարհային համբավի է հասնում «Կանաչ գլխարկը» (1924) վեպով: Սարոյանի հետ բանավեճի մեջ էր. Սարոյանը նրան մեղադրում էր հայությունից հեռանալու և իր ստեղծագործությամբ ամբողջովին անգլիական արիստոկրատիային նվիրվելու համար⁸:

Մեծահամբավ Մայքլ Առլենը հույն կնոջից ծնված որդուն՝ Մայքլ Առլեն Կրոսերին, այնպես է դաստիարակում, որ վերջինս չիմանա անգամ իր հայկական ծագման մասին: Եվ երբ մի անգամ հայրն այցելում է գիշերօթիկ դպրոցում սովորող որդուն, և որդին որպես գաղտնիք հայտնում է, թե ինքն իմացել է, որ ազգությամբ հայ է, այդ օրը դառնում է հայր Մայքլ Առլենի կյանքի ամենասև օրերից մեկը: Այս մասին «Դեպի Արարատ» վավերապատում գրքում գրում է ինքը որդին և ավելացնում, որ հայրն իրեն մեծացրել է արևմտյան արժեքներով՝ խնամքով թաքցնելով ազգային ամեն հուշ ու հիշատակ, կտրելով հայկական միջավայրից ու ժառանգորդական հիշողությունից⁹:

ԱՄՆ-ի հայկական եկեղեցիներից մեկում բանախոսությանը հաջորդած սուրճի հրավերքի ընթացքում հայության հետ շփվելուց հետո, ահա, այսպես մեծացած որդու մեջ արթնանում է գլխավոր հարցը՝ իսկ ինչ է նշանակում հայ լինել: Եվ այդ հարցի պատասխանը գտնելու հույսով հասունանում է Հայաստան այցելելու պահանջը: Որոշում է ամերիկոսի տիկնոջ հետ մեկնել նախնիների երկիր: Այդ մտորումներով հանդիպում է Վիլյամ Սարոյանին և հարցնում՝ գնա՞մ, թե՞ ոչ: Սարոյանը լայնասիրտ ասում է՝ գնա՛, և ավելացնում. «Շատ վատ է, որ հայերեն չգիտես: Այդուհանդերձ, ապրելու ես որպես հայ: Բայց սքանչելի լեզու է, սքանչելի հնչյուններ: Իրենց երգերը գիտե՛ս: Հիմա կերգեմ քեզ համար»¹⁰:

Ամբողջ շարադրանքի ընթացքում որդի Առլենը վրեժ է լուծում հայր Առլենից, ասում՝ մենք օտար էինք իրար և մեր մեջ չխոսված բաներ կային: Հոր հանդեպ անգամ ատելություն է զգում և ավելացնում, որ նրա մահվան արարողությունն արվել է ոչ թե հայկական, այլ հունական եկեղեցում¹¹:

8 Դավիթ Գասպարյան, *Հայ գրականություն*, գիրք 2 (Երևան, Զանգակ-97, 2002), 397-401: Այդ բանավեճով է սկսվում նաև Վ. Սարոյանի «Յոթանասուն հազար ասորի» պատմվածքը: 704 էջ:

9 Մայքլ Առլեն Կրոսեր, *Դեպի Արարատ*, թարգմ.՝ Լ. Զիլֆուղարյան (Երևան, «Նաիրի», 2000), 236:

10 Նույն տեղում, 44:

11 Նույն տեղում, 10:

Կասկածները փարատելու նպատակով կարդում է հայոց պատմությանը վերաբերող գրականություն: Ինքնավերագտնումը գալիս է խորքից՝ հաղթահարելով հոր պատենշը և ուղեկցվում խորհրդածություններով. «Օ՛, հայեր: Որքան դժվար է հայ լինել», նույն է թե՛ հայ լինել նշանակում է «որոշ չափով խենթ լինել»¹²: Մտաբերում է իրենց տոհմի անցած հետագիծը՝ Անի – Կ.Պոլիս – Ռուսե – Լոնդոն – Նյու Յորք: Հաստատան ուղևորվելու սկզբում ևս որոշակի կասկածներ ու անտարբերություն ուղեկցում են նրան՝ անգամ Եղեռնի հուշարձանի անմար կրակի առջև կանգնած, երբ նրան ծաղիկներ են տալիս, բայց ինքը չգիտի՝ ո՞ր պետք է դնի դրանք և ինչո՞ւ:

Աստիճանաբար նրա մեջ արթնանում է հայը, և վերածվում հայրենիքի ոտնահարված արժանապատվությունը վերականգնելու ճիչի. նրան հատկապես ցնցում ու դարձի է բերում 1915 թ. Յեղասպանության պատմությունը: Անգամ մտաբերում է Հիտլերի խոսքը. «Ո՛վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին»: Նորից, այս անգամ ինքնակամ, այցելում է Եղեռնի հուշարձան՝ արդեն լավ իմանալով, թե ինչո՞ւ է ծաղիկների հետ նաև ինքը խոնարհվում: Հայկականության հանդեպ ունեցած նախկին խորշանքը փոխվում է գիտակցված ազգասիրության: Երևանից Մոսմբուլ մեկնելուց հետո հետադարձ հայացք է գցում. Երևանում առնվազն հաստատ հողի վրա էր: Դա նշանակում է, որ այս մեծ աշխարհում մարդու հենարանը հայրենիքն է:

Շարադրանքն ավարտվում է երազի տեսարանով. երկար ճանապարհի սկզբում պապն է, որ հայերեն խոսում է հոր հետ. վերջինս չի հասկանում, բայց ավելի հեռու կանգնած թողը հասկանում է, այսինքն՝ հայրը դուրս է մղվում սերունդների շղթայից, պապի ու թոռան ժառանգորդական խզված կապը վերականգնվում է¹³:

Համանման նախատիպ ունի նաև ԱՄՆ-ում ծնված (1951) *Փիթեր Բալաքյանի* «Ճակատագրի սև շունը» վեպը¹⁴, որը հեղինակը բնորոշել է որպես հուշագրություն: Նա նշանավոր արքեպիսկոպոս Գրիգոր Պալաքյանի¹⁵ հորեղբորդու՝ Տիրան Պալաքյանի թոռն է: Այստեղ ևս պատմության հիշողությամբ ազգային արժանապատվության վերադարձն է: Այստեղ ևս պատանի հերոսին ծնողներն ամեն կերպ հեռու են պահել հայությունից: Անգամ նրան թվացել է, թե ինքը հրեա է, իսկ եթե չէ, ապա, նրանց կազմակերպվածությունը նկատի ունենալով, կցանկանար լինել¹⁶:

Վիպական շարադրանքում հիշվում, գործողությունների մասնակից են դառնում բազմաթիվ իրական անուններ՝ հիմնականում արվեստի մարդիկ: Ճակատագրի սև շունը 1915 թ. է՝ Յեղասպանությունը: Իրադարձությունների կենտրոնում Դիարբեքի վերանվանված հայոց հնագույն Տիգրանակերտ քաղաքն է՝ Բալաքյանների տոհմի

12 Նույն տեղում, 144:

13 Նույն տեղում, 232-234:

14 Փիթեր Բալաքյան, *Ճակատագրի սև շունը*, թարգմ.՝ Արտեմ Հարությունյան (Երևան, «Տիգրան Մեծ», 2002), 364:

15 Գրիգոր Պալաքյանը հայտնի է «Հայկական Գողգոթա» (հայերեն վերջին հրատարակությունը՝ Երևան, 1991) խորագրով ծավալուն հուշագրությամբ: Գողգոթայի ճանապարհից՝ Ադանայից, Տիրան Պալաքյանի՝ հարազատներին գրած նամակները կարդալով, որտեղ ջարդի տեսարաններ էին, Միամանթոն գրել է իր «Կարմիր լուրեր բարեկամես» (1909) բանաստեղծությունների շարքը:

16 Բալաքյան, *Ճակատագրի սև շունը*, 47-54:

պատմությունը, որ հետո շարունակվում է ամերիկյան քաղաքներում: Գիրքը բացվում է Հայաստանի պատմական քարտեզով և Բալաքյանների տոհմածառով: Հայրենիքում ծնված առաջին սերունդի Բալաքյաններն անվանակոչված են Մկրտիչ, Հովհաննես, Կարապետ, ԱՄՆ տեղափոխվածները՝ Պամելա, Ջեյմս, Ջերալդ. օտարացումն ակնհայտ է: Շարադրանքի կենտրոնում հեղինակն է՝ կյանքի և ինքնագիտակցման տարբեր տարիների: Անգլիախոս միջավայրում միայն տատից երբեմն լսած «երկիր» բառն է, որ նրա մանկությունը աստիճանաբար «ազգայնացնում» ու կապում է հետագա տարիների հետ, երբ դառնում է գրող, հանրային գործիչ և Հայ դատի պաշտպան: Աստիճանաբար, որովհետև ոչ հայրենի արժեքների փայլը դեռևս կուրացնում էր: Տատի թաղման օրը 13-ամյա թողը օտար էր նրան, օտար էր նաև մահվան տասնամյակին, բայց ավելի ուշ տատն արդեն թանկ հիշատակ էր: Տոհմն ավելի հայ էր կիրակնօրյա խնջույքների ժամանակ, երբ մատուցվում էին ազգային կերակուրներ, իսկ ավագները, փոքրերից գաղտնի, առանձին նաև հայերեն էին խոսում:

Հայրը ստեղծել էր բժշկի ապահով կենցաղ, հորաքույրները ազդեցիկ գրականագետ ու քննադատ էին, միջավայրում, որպես տան այցելուներ, գրական հնչեղ անուններ էին՝ Վիլյամ Սարոյանից ու Կուրտ Վոնեգուտից մինչև Ալեն Գինզբերգ: Մանրադիտակի տակ դրված փոխադարձ հարաբերություններ են, հոր հանդեպ որդու անհանդուրժողականությունը, մանավանդ այն բանից հետո, երբ, որպես տնային աշխատանք, Հայաստանի փոխարեն Թուրքիայի մասին է գրում և ենթարկվում հոր նախատինքին. «Իսկ գիտե՞ս, թե թուրքերն ինչ են արել մեզ: Քո հրեա ընկերները գերմանացիների մասին կգրե՞ին»¹⁷: Բալաքյան հայրը, ըստ որդու, մի քանի ես ուներ, որոնցից մեկը նրա ներսում խոր թաքնված հայն էր: Ինչպես տատին, այնպես և հորը նա ուշ էր հասկանալու. «Տարիների ընթացքում տատս վերադարձել էր ինձ մոտ»¹⁸, - գրում է նա և այս կապակցությամբ տեսակետ զարգացնում, թե Ցեղասպանության հիշողության վրա չպետք է անընդհատ ողբալ, այլ դրան պետք է հակադրել կյանքը, որովհետև մահվան հիշատակը կյանքի մեջ է կենդանի: Չարենցի տեսակետն է:

Ազգային արթնացման ճանապարհին հասակ առնող հերոսին մեծապես օգնում է 1913-1916 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուի տպագրած հիշողությունների գիրքը (1918, հայերեն՝ 1919), որից հեղինակը էջերով մեջբերումներ է անում իր վեպում: Այս գիրքը վերջնականապես բացում է նրա աչքերը: Դրան հաջորդում են պատմագիտական ուսումնասիրություններ ու վավերագրեր: Հաղթահարվում է անցյալին կապող հոգեբանական մի կաշկանդվածությունն և. «Երևի վախենում ենք նաև ամեն ինչ իմանալուց»¹⁹:

Այսպես, սարսափը մթազնել էր իրականությունը: Այս բոլոր փաստերից հերոսը ցնցվում է. այդքան ժամանակ ինչո՞ւ էին իրենից թաքցրել ճշմարտությունը: Եվ հանգում է այն հետևությանը, որ այդ ճշմարտությունը ոչ միայն իրեն է պետք, այլև աշխարհին:

Այսպես աստիճանաբար հայությունից հեռացած հերոսը վերադառնում է ազգային նկարագրին և դառնում Հայ դատի հրապարակային պաշտպաններից մեկը: Շարա-

17 Նույն տեղում, 115:

18 Նույն տեղում, 172:

19 Նույն տեղում, 119:

դրանքի մեջ պատմական դեպքերի նկարագրությունը հասնում է մինչև 1920 թ., որին զուգահեռ ընթանում է գրողի կյանքի ժամանակը՝ ընդգրկելով 1950-90-ականները: Մեջբերում է անում Մայքլ Ադլեն Կրոստերից, ըստ որի՝ զանգվածային ոչնչացման գեներալ գործադրումը սկսվել է Հայոց ցեղասպանությունից²⁰:

Այս գրքի հաջողությունից հետո Փիթեր Բալաքյանը 2003 թ. հանդես է գալիս «Այրվող Տիգրիս. Հայոց ցեղասպանությունը և Ամերիկայի արձագանքը» փաստավավերագրական աշխատությամբ:

Գ. Թուրք գրողի դիրքորոշումը

Առանձին պետք է դիտել այլազգի գրողներին՝ Ֆրանց Վերֆել («Մուսա լեռան քառասուն օրը»), Էդգար Հիլգենրատ («Վերջին մտքի հեքիաթը»), Կուրտ Վոնեգուտ («Կապույտ մորուք»), Ֆեթիհե Չեթին («Իմ տատը»), Օրհան Փամուկ («Ձյունը»), Քեմալ Յալչըն («Հոգիս քեզմով կը խայտա») և ուրիշներ:

Կանդրադառնանք Քեմալ Յալչընի վեպին²¹: Ազատամտության համար հեղինակը 13 տարի ապրել է վտարանդիության մեջ: Գրքի գաղափարը հեղինակին ներշնչել են թուրքերենի իր ուսուցիչը («ուսուցիչների ուսուցիչ»)՝ պոլսահայ տիկին Մելինեն, որին երախտապարտ էր, և մայրը, որին ժամանակին մահից փրկել էր աղոթամատյան Եսրեկը: Երբ հետաքրքրվում է միայնության դատապարտված տիկին Մելինեի կյանքով ու ինքնությամբ, վերջինս նրան խորհուրդ է տալիս այցելել Հայաստան. դա՛ է իր կյանքը: Եվ ահա նա վերադառնում է հայրենի օջախ և տիկին Մելինեի ծանր լուրջության գաղտնիքը բացահայտելու համար ուզում գնալ Հայաստան, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստան՝ քարտեզով՝ Թուրքիայի արևելք, որ խոսքի մեջ դեռ Հայաստան են ասում: Հայրը և եղբայրները, զգուշանալով նրա կյանքի համար, դեմ են լինում: Միայն Ամասիայում ծնված մայրը, հիշելով, որ մանկության տարիներին իրեն Սուրբ գրքով բուժել է մի հայ, արտոնում է մեկնել:

Ուղևորությունը սկսում է 1998 թ. հուլիսին: Հասնում է Ամասիա: Մտադիր էր լինել Կարինում, Կարսում, Ասիում, Վանում, Ադթամարում, հանդիպել Եղեռնից փրկված իսլամացած ծպտյալ հայերի և խոսել նրանց հետ՝ հասկանալու՝ ի՞նչ է հայը, տեսնելու հայի հոգին: Սակայն ամենուր նրա դեմ պաշտոնական արգելքներ են: Ծանոթների միջոցով ուզում է գտնել ծպտյալ հայերի և բացահայտել նրանց ինքնությունը: Ծատերը վախենում և զգուշանում են, բայց ի վերջո սա դուրս է գալիս հետքի վրա:

Սա կենսագրությունների գիրք է, և յուրաքանչյուր կենսագրություն ժողովրդի պատմական ճակատագրի վկայություն է: Իսլամացած, անուն, լեզու ու մշակույթ փոխած հայեր են, որոնք դեռ հիշում են միայն իրենց հայ լինելը: Ջարուհին դարձել է Սաֆիյե, որպես երկրորդ կին ամուսնացել թուրքի հետ, առաջնեկ աղջկա անունն էլ դրել

20 Նույն տեղում, 315:

21 Քեմալ Յալչըն, *Հոգիս քեզմով կը խայտա*, թուրքերենից թարգմ.՝ Գարեգին արքեպիսկոպոս Պեքճյանի (Երևան, 2003), 406: Ստամբուլի «Տոդան» հրատարակչությունում այս գրքի տպաքանակն արգելվում է, և 3000 օրինակը մկրատվում ու վերածվում է թղթաթափոնի: Առաջին անգամ 2002 թ. տպագրվել է Գերմանիայի Բոխում քաղաքում, որտեղ հեղինակը զբաղված էր թուրք ուսուցիչների վերապատրաստմամբ:

Թյուրքան: Սրան հաջորդում է Հյուրիեթ վերամկրտված մեկ ուրիշ հայուհի, որ լալով պատմում է Այնթափի, Մարաշի փախեւեփախի դրվագներ՝ իրական եղեռն, վկայի աչքերով:

Կարինում նրան պատմում են ունևորության տուրքի գոհերի մասին, երբ 1942 թ. պետականորեն հարկ են դնում Պոլսում դեռևս մնացած հայերի և այլազգիների վրա. մուծողն ազատվում էր, մուծել չկարողացողը՝ տեղահանվում և Կարինին մերձակա արքորավայր Աշքալա աշխատանքային ճամբարում սառնամանիքների մեջ մահանում: Այսինքն՝ կոտորածը շարունակվում է:

Հասնում է Անի. քաղաքի ամբողջ պատմությունն է, մոտակայքում Կարսն է: Նրա հանդեպ հետապնդումները շարունակվում են. վերջիվերջո, Անին սահմանային քաղաք է: Նորից հայի ճակատագիրն է. դառնում են թուրք, ընդունում իսլամ, բայց դա էլ չի օգնում: Ապտակի պես իջնում է հարվածը՝ դու այդ երբ թուրք եղար: Ապրես որպես հայ քրիստոնյա՝ կսպանեն, ներկայանաս որպես թուրք մուսուլման՝ կստեղծեն տեղը՝ ծագումդ հիշիր և չսփոքրանաս: 1927 թ. առանց թույլտվության հայերը չէին կարող Թուրքիայի մի քաղաքից մյուսը գնալ:

Այս ամենը տեսնելուց և նախատեսված բոլոր վայրերն այցելել չկարողանալուց հետո հեղինակը վերստին հանդիպում է տիկին Մելինեին, ասում, որ նրա շնորհիվ հայերին ճանաչեց և սիրեց:

Այստեղից արդեն հայ տիկնոջ տոհմի պատմությունն է Եղեռնի բոլոր բնութագրական մանրամասներով: Հայի ճակատագիրն է ճիշտ այն կետից, որտեղ «Մնացորդաց» վեպում կանգ է առնում Հակոբ Օշականը և այլևս չի կարողանում գրել վերջին չորրորդ հատորը, որովհետև հոգեբանորեն այլևս չէր կարող վերապրել Եղեռնի մանրամասնությունները²²: Այստեղ Օշականի չգրած հատորի շարունակությունն է, երբ վեպի գլխավոր հերոս Սողոմը թուրքական բանտում ստիպողաբար հրապարակավ թլպատվում է և իսլամ ընդունում. այդ ամենից մայրը խելագարվում է ու հոր գերեզմանին հոգին ավանդում: Իսկ Սողոմը դեռևս պետք է փորձեր ապրել: Այդ ապրել փորձելն անհա այս ծպտյալ հայերից յուրաքանչյուրի վթարված պատմությունն է:

Վիպական հյուսվածքի առանցքում նորից տիկին Մելինեն է՝ կորցրած հայրենիքի ծանր հիշողությամբ և գերմանացի ամուսնու սառը շնչառությամբ: Նորից նրա շուրջ հյուսվող պատմությունը ճեղքվում է և տեղ բացում համանման բազմաթիվ այլ կենսագրությունների ու ճակատագրերի: Իսկ շարունակվող Ցեղասպանությունը թունավորում է սերունդների կյանքը, որոնք թուրքի համար այլ բան չեն, քան սրածոթյան մնացորդներ:

Շարադրանքը հարյուր տարուց ավելի ժամանակաշրջանի ընդգրկում ունի: Գործող հերոսների հիշողության մի ծայրին 1894 թվականից սկսված ջարդերն են, իսկ մյուս ծայրը գալիս հասնում է 1999 թ.: Իրենց ազգային արժանապատվության հաշվին Եղեռնից հետո մնացորդ հայերը Թուրքիայում դառնում են ծպտյալ հայեր: Մահվան սարսափը գիտակից մարդուն դարձնում է կենսաբանական միավոր, բայց «Ան ծածուկ կերպով իր հայությունը կ'ապրի: Հայկական պաշտամունք կ'ընէ: Բայց դեպի

22 Հակոբ Օշական, *Մնացորդաց*, գիրք 1-3 (Անթիլիաս, 1988): Տես նաև՝ Գասպարյան, *Հայ գրականություն*, 34-96:

դուրս իսլամ ցույց կու տա»²³: Ազգային, քաղաքական, կրոնական հալածանքները, ամենօրյա ստորացումները փոխում են մարդուն: Վախը դառնում է գլխավոր հոգեբանական գործոն: Մի հայ կին պատմում է. «Գիտեմ, որ այս թուրքը սպանեց ամուսնուս, իմ աչքերով տեսա: Ինձ էլ պիտի սպաներ, վախից նրա կինը դարձա»²⁴: Վախից հնազանդվում է, երեխաների մայր դառնում, որոնք, սակայն, չպետք է իմանան, որ իրենց մայրը հայ է, և մխիթարվում է նրանով, որ այդ մարդուն ինքը երբեք չի սերի, և Աստված նրա պատիժը կանի: Առաքինությանը փոխարինում է կենսաբանական բնագործ. մտածում է՝ եթե թուրք լինեմ, չեմ վախենա, և ստիպված ուր պատահի կրկնում է՝ ես թուրք եմ: Այդ ծպտյալ հայերը նաև ասում են. «Ինչ պիտի փոխվի, եթե ասենք՝ հայ ենք, ինչ պիտի շահենք. մի քիչ խաղաղություն ունենք, դա էլ պիտի կորցնենք»²⁵, և իրենց ինքնությամբ հետաքրքրվող թուրք գրողին հասկացնում են. «Այստեղ մեզ փորձանքի մի մատնեք»²⁶: Ահա նաև դրա համար էին նրանք ամեն կերպ խուսափում ինքնաբացահայտմից: Սա եթե Յեղասպանության շարունակություն չէ, հապա ինչ է:

Գիտական հետազոտությունները պարզել են, որ Թուրքիայի ազգաբնակչության տակ հինգ տոկոսն է էթնիկ թուրք, մնացածը ժամանակի ընթացքում թուրքացված հայեր են, հույներ, ասորիներ, սլավոններ, քրդեր և այլազգիներ: Խլված են հունական, հայկական տարածքներ, գյուղեր ու քաղաքներ, մշակութային մի ամբողջ ժառանգություն, թուրքացված են մարդկային զանգվածներ: Այդ ամենը պետք է վերահասնա իրական տիրոջը:

Քեմալ Յալչընի «Հոգիս քեզմով կը խայտա» փաստավավերագրական վեպը բացահայտում է ծպտյալ հայերին, հայկական տարածքներին վերադարձնում Հայաստան անունը և ասում՝ արթնացեք, սա է իրականությունը:

Յեղասպանությանը նվիրված բոլոր գեղարվեստական գործերն ունեն պատմակենսագրական հիմք: Չարենցը փորձում էր ապրողներին առայժմ հաշտեցնել նոր իրականության հետ՝ փրկելու գոնե եղածը՝ մնացածը թողնելով ապագային: Մայքլ Առլեն Կրտսերը և Փիթեր Բալաքյանը, Յեղասպանության պատմական իրողության գիտակցմամբ, կոչ էին անում վերադառնալ ազգային ինքնությանը: Քեմալ Յալչընը Եղեռնի շարունակվող հետևանքների բացահայտման ճանապարհով էր գնում՝ աչքի առաջ ունենալով մնացորդաց սերունդին, այլ կերպ ասած՝ ծպտյալ հայությանը:

Կա տեսակետ, ըստ որի՝ ցեղասպանության մասին հնարավոր չէ և պետք չէ գրել՝ Հակոբ Օշական, Հակոբ Կարապենց, Հրանտ Մաթևոսյան: Երևելի անուններ են: Սակայն հարյուրամյակը թևակոխած նման գրականության փորձը ցույց է տալիս, որ պետք է գրել, պետք է գրել բարձր արվեստով և այն դարձնել համամարդկային սեփականություն: Այդպէս, որովհետև ցեղասպանությունը Թուրքիայի ուրացությամբ ու ժխտողականությամբ այսօր շարունակվում է:

Իսկ սա նշանակում է, որ գեղարվեստական գրականությունը, և ընդհանրապես արվեստը, այս ասպարեզում դեռևս մեծ ու կարևոր հանձնառություն ունի:

23 Յալչըն, *Հոգիս քեզմով կը խայտա*, 205:

24 Նույն տեղում, 237:

25 Նույն տեղում, 257:

26 Նույն տեղում, 269:

REFLECTION OF THE GENOCIDE IN THE FICTION

David V. Gasparyan

Institute of History of National Academy of Sciences, Armenia

SUMMARY

A huge amount of fiction has been created, starting from 1915 to the present day, by writers who became victims of the genocide themselves, devoted to the Armenian Genocide. The material in this article is presented from three points of view, considering: (a) the first decades of Soviet rule; (b) the return to their roots of Armenian writers who left their homeland because of the genocide and became foreign writers; and (c) foreign writers, in this case the position of a Turkish writer from within Turkey.

In the first decades of the Soviet Union's existence, the view of the historical past, in this case of the genocide, was assessed by official critics not as patriotism, but as nationalism. Under these conditions, the publication of Charents' novel "Yerkir Nairi" was a serious achievement. Covering the national tragedy with a veil of satire, he portrayed Armenian life as it was between 1914 and 1920. His goal was to bring the remnants of the generation that survived the massacres back to life. The influence of this novel on 20th century Armenian literature is very great and had, at one time, two Armenian and four Russian translation editions.

Many writers of Armenian origin have switched to foreign languages, starting with William Saroyan. Among such writers, this article presents the book "Towards Ararat" by Michael Arlen Jr. and the memoir "The Black Dog of Fate" by Peter Balakian. They were written in English, have autobiographical content and been translated into Armenian. This article shows how the authors, who were in a foreign language environment, realised that and looked for their Armenian roots.

Among foreign writers, the Turkish writer Kemal Yalcin's novel "My soul is full of you" is presented in this article. To become acquainted with the life of his Armenian teacher who had been subjected to the Genocide, the author travelled to historical Armenia and became acquainted with Armenians who, out of fear, had hidden their nationality and faith. He found out that the life of each of them was a novel.

Fiction from the very beginning fought against genocide, initially revealing its essence, which consists of the destruction of homeland, civilisation, language, nationality, people and humanity in general.

Keywords: Genocide, Armenia, Armenian history, Armenian literature, Armenian people, human destiny, fact, memory, author, Yeghishe Charents, Michael Arlen, Peter Balakian, Kemal Yalcin.

ОТБРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Давид В. Гаспарян

Институт истории Национальной академии наук, Армения

РЕЗЮМЕ

Начиная с 1915 года и до сегодняшнего дня Геноциду армян посвящено огромное количество художественной литературы, авторами которой являются в том числе ставшие жертвами Геноцида

писатели. Материал этой статьи представлен с трех точек зрения, учитывая: а. первые декады Советского Союза, б. возвращение к своим корням армянских писателей, покинувших родину в результате Геноцида армян и ставших иноязычными, в. внутренняя позиция иностранных писателей, в данном случае - турецких.

В первые десятилетия существования Советского Союза взгляд на историческое прошлое, в данном случае на Геноцид армян, оценивался официальной критикой не как патриотизм, а как национализм. В этих условиях серьезным достижением стало издание романа Чаренца “Еркир Наири”. Прикрывая национальную трагедию пеленой сатиры, он изобразил армянскую жизнь 1914-1920 годов. Его целью было вернуть к жизни остатки поколения, пережившего Геноцид. Влияние этого романа на армянскую литературу XX века велико. В свое время роман имел два издания на армянском языке и четыре издания в русском переводе.

Многие писатели армянского происхождения перешли на иностранные языки, начиная с Уильяма Сарояна. Среди таких писателей в статье представлены роман Майкла Арлена-младшего “Навстречу Арарату” и роман Питера Балакяна “Черный пес судьбы”. Они были написаны на английском языке и переведены на армянский и имеют автобиографическое содержание. Представлено, как пришедшие в иноязычную среду авторы ищут свои армянские корни.

Среди зарубежных писателей представлен роман турецкого писателя Кемаль Ялчина “Моя душа полна тобой”. Для того, чтобы познакомиться с жизнью своего учителя армянина, ставшего жертвой Геноцида, автор отправляется в историческую Армению и знакомится с армянами, которые из страха скрывали свою национальность и веру, и жизнь каждого из которых представляет собой роман.

Художественная литература с самого начала боролась с геноцидом, раскрывая, прежде всего, его сущность, которая заключается в уничтожении родины, цивилизации, языка, народности, людей и человечества в целом.

Ключевые слова: Геноцид, Армения, история Армении, армянская литература, армянский народ, человеческая судьба, факт, память, автор, Егише Чаренц, Майкл Арлен, Питер Балакян, Кемаль Ялчин.

REFERENCES

- Balakyan, Piter. *Ճակատագրի սև շուներ* [Black Dog of Fate]. Yerevan, 2002. 364 էջ
- Gasparyan, David. *Հայ գրականություն*, գիրք 2 [The Armenian Literature, Book 2]. Yerevan: Zangak-97, 2002.
- Yalchn, Kemal. *Հոգիս քեզմով էլ լիացիս* [My Soul is Filled with you]. Yerevan, 2003.
- Kochar, Hrachya. «Նացիոնալիստ տախաբների հոգևորդիս» [Son of Nationalist Scum], *Grakan tert*, 10 March 1937.
- Arlen Krtser, Michael. *Դեպի Արարատ* [To Ararat]. Yerevan: Nairi, 2000.
- Charents Eghishe, *Երկերի ժողովածու*, հ. 2 [Collection of Works, V. 2]. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of Armenian SSR, 1963.
- Charents Eghishe, *Երկերի ժողովածու*, հ. 5 [Collection of Works, V. 5]. Yerevan, Publishing House of the Academy of Sciences of Armenian SSR, 1966.

Հեղինակի մասին
About the Author
Об авторе

Դավիթ Վ. Գասպարյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գրականագետ, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նորագույն շրջանի բաժնի առաջատար գիտաշխատող, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ հայ գրականության տեսություն և պատմություն, 20-րդ դարի հայ գրականություն, Եղիշե Չարենց:

Էլ. փոստի հասցե՝ grakanagetgasparyan@mail.ru

David V. Gasparyan, PhD in Philology, professor, literary critic, Leading researcher at the Department of Modern History of the Institute of History of National Academy of Sciences of Armenia, honored artist of the Republic of Armenia.

Research fields – theory and history of Armenian literature, Armenian literature of the 20th century, Yeghishe Charents.

E-mail: grakanagetgasparyan@mail.ru

Давид В. Гаспарян, доктор филологических наук, профессор, литературовед, ведущий научный сотрудник отдела новейшего периода Института истории Национальной академии наук Республики Армения, заслуженный деятель искусств Армении.

Область исследований – теория и история армянской литературы, армянская литература 20 века, Егише Чаренц.

Эл. почта: grakanagetgasparyan@mail.ru